

Paulus Frigyes

A kalendáriumkutatás problematikája és módszerei

A következőkben az MTA-ELTE Liturgia-történeti Kutatócsoportjának kalendáriumokkal kapcsolatos munkáját, tapasztalatait, a kutatás legfontosabb problémáit és felismeréseit ismertetem röviden. Az ún. *Calendaria* projektre egyrészt a liturgikus év pontos informatikai leírásához volt szükség, másrészt a nyugati liturgiában megjelenő szentek vagy ünnepek elterjedtségéről kívánt pontosabb képet adni. A temporális misepropriumokat feldolgozó *Missalia* projekt folytatásaként lényegében ugyanazt a forrásbázist használtuk fel, kiegészítve hiánypótló későbbi beszerzésekkel; tehát a középkori Európa egyházmegyéinek, szerzetesrendjeinek reprezentatív miseforrásaival dolgoztunk, de ebben a szakaszban még közelebb jutottunk a teljes földrajzi lefedettséghez.

Paulus Frigyes (Budapest) az ELTE BTK történelem–latin tanárszakos hallgatója és az ELTE Liturgia-történeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa.

A feladat jellegéből fakadt, hogy ebben a projektben az általunk alkalmazott két megközelítési mód, az általános jelenségek megfigyelése és rendszerezése, illetve a sajátos, elsősorban magyarországi adatok feltárása közül az előbbi volt meghatározó. Óriási mennyiségű adatot kellett értelmezni, rendszerezni, majd a folyamatosan tökéletesedő digitális adatbázisba fölvinni, hogy ezáltal pontosabb tipológiát, rendszertant tudjunk kialakítani.

A feldolgozott anyag mennyisége miatt ebben a projektben is sokan működtek közre, időszakonként változó létszámban, de a legtöbben a korábbi projektek résztvevőiként felhasználhattuk meglévő tapasztalatainkat, gyakran már jól ismert források adataival dolgozhattunk, tisztában voltunk az anyag számos nehézségével és távlatával.

Másrészt a kutatócsoport korábbi felismeréseit felhasználva egyre pontosabb képünk volt arról, hogy milyennek képzelünk el egy egységesebb digitális adatbázist, ezért gyakran volt szükség korábban felvitt adatok javítására, munkánk menet közbeni módosításaira. A *Calendaria* projekt során ezért szükségszerűen csökkent a résztvevők száma, a nagy adatmennyiségek bevitele után egyre alapvetőbb követelmény volt a pontosság és a következetesség. Eközben a korábbi eredmények javítása mellett megismerkedtünk a középkori kalendáriumok szerepével, és különösen a szentek liturgikus tiszteletével kapcsolatban fontos felismerésekre jutottunk. A témával kapcsolatos korábbi kutatások bizonyos problémáira új megközelítéssel igyekeztünk válaszokat adni. E módszerek helyességét mostanra az adatbázis meggyőző mennyiségű, reprezentatív adattal támasztja alá, erről a későbbiekben részletesen fogok még írni.

Ami az elvégzett munka mennyiségét illeti, tavaly szeptemberben már 185 forráshoz készült kalendárium, amely egyenként átlagosan több mint 600 rekordból álló adatsort jelent. Az így rendszerezett adatokat az *Usuarium* adat-

bázisba töltöttük föl, amely az egyes források szintjén közli a naptár és a szanktorále teljes tartalmát, az egyes dátumok szintjén az összes aznapra eső ünnepet láttatja forrásaikkal együtt, és az egyes ünnepek szintjén bemutatja lehetséges dátumaikat, gyakoriságuk és elterjedtségük áttekintését. A kalendárium tehát az európai egyházi ünnepek teljes készletének szabványosításához kiindulópontot jelenthet.

A nagy közös munkára épülő adatbázis egyfajta háttérként, kiindulópontként, vagy más kutatások segédanyagaként az eredményeink kevésbé látványos rétegéhez tartozik, de esettanulmányok formájában elengedhetetlen volt egyes korai magyar források újraértékeléséhez, például az Esztergomi benedikcionále¹ vagy a Pray-kódex² legújabb elemzéseiben.

A *Calendaria* adatsorai a vonatkozó kötet elején található naptáron kívül (ez volna a szoros értelemben vett kalendárium) a kötet szanktoraléját is magukba foglalják. Ez utóbbi az egyes szentek miséinek propriumanyagát tartalmazza. Míg a szanktorále afféle szöveggyűjtemény, amely az adott, helyi egyház tényleges szertartási gyakorlatát szolgálta, a kalendárium forrásértéke nehezebben megítélhető, mert sokkal több funkciót látott el a maga idejében.

A kalendárium ritkaságok, érdekességek tárháza. Amellett, hogy naptárként használták, egyben *imago mundi*, azaz világmodell is. Tartalmazhat mne-motechnikai, asztrológiai vagy egészségügyi versikéket, szerencsés vagy szerencsétlen napok jegyzékét, csillagászati megjegyzéseket. Az adott időszak asztrológiai helyzete alapján akár életvezetési tanácsokat is nyújt, az évszakhoz kötődő mezőgazdasági munkáktól kezdve kitér arra, hogy alkalmas-e vagy alkalmatlan-e a hónap bizonyos üzleti műveletekre, egyes ételek-italok fogyasztására, vagy akár a családtervezésre. Ezekről az érdekességekről egyelőre csak áttekintő képünk van, részletes feldolgozásuk nem tartozott a prioritások közé, annál is inkább, mivel a nyomtatványkorra egyre gyakrabban maradnak el ezek az elemek, így a teljes képhez korábbi, kéziratos kódexek bevonására is szükség lenne. Mindenesetre —kiaknázásra váró nyersanyagforrásként— ezeket az adatokat is rögzítettük és kereshetővé tettük.

A kalendárium emellett valószínűleg a martirológium szerepét is betöltötte, legalább részben. A zsolozsma prima órájában előírás volt a martirológium olvasása az ún. káptalantermi szertartás (*officium capituli*) keretében. Ennek ellenére önálló kötetként feltűnően kevés martirológium maradt ránk, azaz vagy nem olvasták, vagy más könyvből olvasták ezt a szövegtípust. A bővebb kalendáriumok —ha nem is olyan részletesek, mint a martirológiumok— erre alkalmasak lehettek. Ezt támasztja alá, hogy egyes kalendáriumok a szerkönyvekben martirológiumként hivatkoznak önmagukra, egy jelenleg Párizsban

¹ FÖLDVÁRY Miklós István: *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum, Budapest 2014. (Műhelytanulmányok 1) 32–35.

² HORVÁTH Balázs: „A Pray-kódex kalendárium és szanktoraléja európai összehasonlításban”, in Bartók Zsófia Ágnes — Új (szerk.): *Írások a Pray-kódexről*. Argumentum, Budapest (Műhelytanulmányok 5) 47–63. (előkészületben).

őrzött, XI–XII. századi misszale naptárának címfelirata például: *Incipit martyrologium per totius anni*.³ Szintén erre utal a különböző naptárakban maradványként megmaradt, martirológiumra jellemző megfogalmazás: a szent neve előtt szerepel locativusban a helység neve, ahol ünneplik, vagy ahol mártírhalált halt.

Általánosan megfigyelhető az is, hogy a különböző naptárak „telítettsége” szélsőségesen eltérő lehet. A szűkebb kalendáriumok ünnepszegény hónapokban csak néhány szentet tüntetnek fel, míg a bővebb naptárak szinte az év összes napjára gyakran többet is; természetesen a kettő közti átmenetek széles skálája teszi ki a többséget. A szanktorálék terjedelme korántsem különbözik ennyire, tehát valószínűleg nem arról van szó, hogy néhol nagyon sok, néhol pedig kevés szentet tiszteltek. Ezzel el is érkeztünk kutatásunk egy másik megfigyeléséhez, amely adatbázisunk egyik fontos előnye a korábbi kezdeményezésekhez képest.

Az *Usuarium* a hasonlókhöz, mindenekelőtt a klasszikus Grotfend-féle⁴ kézikönyvhöz képest az eddigi legteljesebb adatbázis, hiszen többféle és több hagyományból származó adattípust őriz, másrészt a korábban elmondottaknak megfelelően minden forrást kétszeresen, a kalendárium és a szanktorále szintjén is földolgoz, lehetővé téve azok pontos összevetését. A kalendárium és a szanktorále egymást kölcsönösen feltételezi. Az előbbi valamiféle mutató szerepét tölti be: megtudjuk belőle a szent ünnepének dátumát, besorolását, rangját, míg az utóbbi liturgikus szöveggyűjteményként funkcionál, és csak a legritkább esetben tünteti fel az ünnep dátumát vagy rangját. Nem ritkán előfordul, hogy a szanktoráléban olyan szentet találunk, aki hiányzik a kalendáriumban, emiatt gyakran nem is lehet teljes bizonyossággal megállapítani a dátumát. Szélsőséges esetekben a kalendárium és szanktorále jóformán semmilyen egyezést nem mutat az egyetemes Egyház legfontosabb szentjein kívül.

Több esetben figyelhetők meg szabályszerű eltérések is, illetve az adatok feldolgozása és összevetése során több liturgikus könyv esetében a naptárak egymással mutattak egyezést földrajzilag vagy kulturálisan kapcsolódó európai területeken, míg a szanktorálék anyagában kevesebb sajátos, a helyi úzusra utaló elem mutatkozott. Ilyen térségi elem például Szent Henrik császár ünnepe a Német Birodalom egykori területein, akár a nyomtatvány keletkezése idejére gyakorlatilag független svájci területeken is.

Megközelítésünk legfontosabb újítása valószínűleg az, hogy függetlenítette egymástól a szentek ünnepeinél keveredő tényezőket: a dátumot, a szent nevét, a hozzá kapcsolódó más neveket, és a megfelelő történelmi személyiségeket. Másképpen fogalmazva: bevezettük a „liturgikus szent” fogalmát, amely nem

³ *Missale sancti Mauri Fossatensis*. Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 12054, 1^r. Ilyenek még pl: „In Dei nomine incipit martyrologium”, Verona, Biblioteca Capitolare LXXXVI, 4^r (Regensburg, 993–994); „Incipit martyrologium”, Aosta, Archivio Storico Regionale, 7, 109^r.

⁴ Hermann GROTEFEND: *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit I–II*. Hanh, Hannover 1891–1898, digitális változata: <http://bilder.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/grotfend/grotfend.htm>. Hasonló kezdeményezés volt a magyar középkor összefüggésében KNAUZ Nándor: *Kortan hazai történelmünkhöz alkalmazva*. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Budapest 1876.

feltétlenül egy történelmi alakot azonosít, hanem a kultusz tárgyának, helyszínének és dátumának sajátos együttállásából keletkezik. A legegyszerűbb példa erre Mária: a számos Boldogasszony-ünnepet értelemszerűen függetlenül kezeljük annak ellenére, hogy a tisztelet tárgyát személyként azonosítani elméletileg nem jelent problémát. Ennek ellenére a jelenkorig élő népi vallássságban jómagam is tanúja voltam olyan szobrok szimbolikus találkozásának, amelyek a Szent Szűz különböző szerepköreit jelenítik meg.⁵

Már a temporáléba illeszkedő ünnepeknél is problémaként jelentkezett az egyes szentek személyének azonosítása. Kisebb probléma a nevek normatív írásmódja, egyes névváltozatok elkülönítése vagy azonosítása egymással, amilyen pl. *Albanus* és *Albinus*, *Cyriacus* és *Quiriacus*, *Marcianus* és *Martianus*. Szélsőségesebb eset, amikor a nemek is megváltoznak, így szeptember 16-ikán, Szent Geminianus és Lúcia ünnepén bizonyos források következetesen *Lucius*-t írnak. Az azonosításra a rendelkezésre álló kézikönyvek és adatbázisok közül legtöbbször a rendkívül gazdag *Heiligenlexikon* online változatát használtuk,⁶ azonban a *Calendaria-projekt* idejére egyértelművé váltak annak bizonyos korlátai is.

A munka korábbi fázisaiban a kezdő könnyen különítette el az azonos nevű, de történelmi személyükben különböző szenteket a lexikon segítségével. Később egyre több nehézség jelentkezett, például több azonos nevű pápa ünnepe közül választani kellett az adatbázisbeli azonosításhoz egy történelmi pápát, akit esetleg több társával együtt azonos dátumhoz társít a lexikon, a szerkönyv viszont a legritkább esetben ad a pápákhoz uralkodói sorszámot. Még súlyosabb gondot jelentett, ha nem volt a lexikonban megfelelő szent az adott dátumra, és a feldolgozó hozzá közeli dátummal keresett benne azonos nevet. Számos forrás feldolgozásánál feltűnt, hogy a nyomtatványok dátumai bizony következetesek, mi azonban más-más (ráadásul adatbevivőként akár eltérő) dátumot adtunk az egyes szenteknek, nagyobb hitelt adva a lexikon adatainak, mint saját forrásainknak. Hasonló probléma, amikor a szent neve mellett más származást közöl a forrás, és ezt a dátum fényében esetleg felülbíráltuk lexikonból. Végül előfordul, hogy egy adott napon a szent ünnepére a könyv minden részletezés nélkül hivatkozik, a lexikon pedig *translatio*-ként vagy *inventio*-ként, a szent ereklyéinek átvitele vagy feltalálása ünnepeként azonosítja a dátumot. Mi ezt hajlamosak voltunk elhinni, és csak később szembesültünk azzal, hogy forrásainkban az adott szent *translatio*-ja többször, következetesen a lexikon szerinti „egyszerű” dátumnál (általában a halálozás napja, azaz a mennyei születésnap) szerepel. Egyébként viszont a nyomtatványok jellemzően még önmagukban sem következetesen használják a megkülönböztető jelölés nélküli, „sima” ünnepet, a *translatio*-t, az *inventio*-t, az *ordinatio*-t és egyebeket. Ezek az ünnepkategóriák területenként akár ugyanazon dátumon belül is változhatnak.

⁵ DÖMÖTÖR TEKLA — HOPPÁL MIHÁLY — BARNA GÁBOR (szerk.): *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi valláosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988–2002. 346–347.

⁶ *Ökumenisches Heiligenlexikon* (<https://www.heiligenlexikon.de>).

Ezek és más hasonló problémák indokolták, hogy olyan rendszert tervezünk, amely képes kezelni a szentek és ünnepek közti „interferenciát”, a dátumok, nevek és történeti személyek közti érintkezéseket és átfedéseket. Ennek megfelelően három kapcsolattípust különítettünk el. Ezek a *same* (azonos személy különböző ünnepei), a *related* (kapcsolódó, tehát csoportként ünnepelt vagy az azonos dátum miatt szorosan összekapcsolódó személyek) és a *similar* (hasonló nevű, de személyükben és kultuszukban is különböző szentek, akiket könnyű összetéveszteni).

A név mögött álló történeti személy azonosságának jelzésére szolgál a *same* csoport. A biográfiai azonosság esetenként alátámasztható beszédesebb szertartásszövegekkel, főként a *szanktorále* olvasmányaival is. Közvetve épp a hagiográfiai munkák tárgyát képező biográfiai személy s a liturgikus kultusz közti következetlen viszony mutatja, mennyire nélkülözhetetlen a „liturgikus szent” koncepciójával dolgoznunk. De a formálódó adatbázis alkalmas eszköz arra is, hogy revízió alá vessük a hagiográfiai segédeszközök egyes szenteket illető adatait.⁷

A kutatás liturgikus szentekkel összefüggő, további problémái közé tartozik a szentek csoportjainak ünnepe, így például október 7-ikén Marcellus, Apuleius, Sergius és Bacchus. Az ilyen csoportokhoz tartozó szentek előfordulnak külön-külön, válogatottan, egyiküket kiemelve és a többieket csak mint társakat említve (*et socii, cum sociis*), és ritkán még eltérő dátumokon is. Az adatbevitel során ezért megszüntettük az eleinte együttesként rögzített adatokat (pl. Marcellus–Apuleius–Sergius–Bacchus mint egyetlen ünnep). Ehelyett a szenteket azonos napra eső, de független ünnepekként kezeltük, összekapcsolva őket a *related* jelzéssel. Ez jókora többletmunkával és váratlan nehézségekkel járt, de egyedül bizonyult célravezetőnek. Jellemző példa lehet Szent Marcell, akinek előfordulásai közül a leggyakoribb (352) egy pápa január 16-ikán, majd egy másik galliai mártír (93) szeptember 4-én, és több másik, elszórva az évben. Az október 7-ikén ünnepelt vértanút (180) egyedül az különbözteti meg a többi-ektől, hogy három társával együtt emlegetik őt a források.

⁷ A hagiográfia két hagyományos, összefoglaló alapműve az *Acta sanctorum* sorozat és a *Bibliotheca hagiographica Latina*. Újabb kézikönyv: David FARMER: *Oxford Dictionary of Saints*. Oxford University Press, Oxford 2011. Általános adatbázisok: *Bibliografía agiografica 2010* (viella.it/riviste/testata/10/bibliografia); *The Cult of Saints in Late Antiquity* (csla.history.ox.ac.uk); *Dumbarton Oaks Hagiography Database* (doaks.org/research/byzantine/resources/hagiography); *Geschichtsquellen des deutschen Mittelalters* (geschichtsquellen.de/start); *Hagiografía hispánica* (cervantesvirtual.com/portales/hagiografia_hispanica/presentacion); *Medieval Sourcebook* (sourcebooks.fordham.edu/sbook3.asp); *Narrative Sources from the Medieval Low Countries* (web.archive.org/web/20110606050030/http://www.narrative-sources.be/index_uk.html); *Transnational Database and Atlas of Saints' Cults* (le.ac.uk/users/grj1/tasc.html); *Commemorations of Saints in Scottish Place-Names* (saintsplaces.gla.ac.uk); *Coordinación de la edición de hagiografía castellana* (cervantesvirtual.com/portales/hagiografia_castellana); *Corpus hagiográfico em português até 1525* (filologia.fl.ul.pt/Hagiografico_objectivos.html); *Databank Beschermheiligen* (meertens.knaw.nl/beschermheiligen); *Dedications to Saints in Medieval Scotland* (shca.ed.ac.uk/Research/saints); *Franciscan Authors 13th–18th century* (users.bart.nl/~roestb/franciscan/)—Uhrin Dorotya összefoglalója.

Néhány esetben ennél is nehezebb a csoportok szétválasztása, például a négy megkoronázott szent esetében, akik pedig egy jelentős római stációs bazilika patrónusaiként szinte minden naptárban megtalálhatók. Ők előfordulnak összefoglaló néven (*quattuor coronati*), de egyenként megnevezve is.⁸ Ám ennek föl ismerése is kevés, mert hiába vesszünk föl egyesével egy adatsort, előfordul, hogy egy-egy szent eltér közülük egy-egy forrásban. A jelenség legszélsőségesebb példáit adják az ismeretlen szentek, korai mártírok csoportjai, olyan nevekkal, mint az öt szent, a hét testvér, a 12 fivér, a 40 mártír, a 40 szűz és hasonlók.

Máig nem sikerült eldönteni, mennyire érvényesíthető szigorúan a liturgikus szent koncepciója adatvesztés nélkül; így szeptember 13-ikán Amatus püspök háromszor, Amatus apát négyszer fordul elő, de következetesen e dátumokkal és „hivatalokkal”. Milánói Szent Ambrusnak 328 előfordulása van április 4-ikén, 19 december 7-ikén. A források általában *episcopus* vagy *confessor* kitétellem említik, egyedül egy aquileiai misszále hivatkozik rá *archiepiscopus*-ként, de származási hely megjelölése nélkül. A mai adatok a decemberit tartják az általános katolikus dátumnak, áprilisért ortodoxokat és evangélikusokat emlegetnek, tehát adatainak középkori alkalmazhatóságát a források gyakran nem támasztják alá. Jellemző egyébként a nehézségekre, hogy összesen 32 forrás utal rá *doctor*-ként, és összesen kettő teszi ki a *Mediolani* locativust (bár egyikük épp egy milánói könyv). Végül két Ambrosius fordul elő október 16-ikán Bourges és Granada könyveiben, *episcopus* megjelöléssel, miközben ezen a dátumon a lexikon csak egy alexandriai diákonust ismer a III. századból.

Jelenleg tehát az Usuariumon „Calendarium” adatsor található meg minden reprezentatív forrásra nézve, az adatsorok pedig kereshetőek szentek vagy ünnepek, illetve dátum alapján; az összefüggésekre kiegészítő címkék világítanak rá. A szentek kalendáriumi és szanktorále-beli előfordulásait C és S jelzés különbözteti meg, gyakoriságukat pedig a listában található számláló jelzi. Az egy-két előfordulással bíró név-dátum együttállások a kutatás szempontjából egyelőre nem hasznosíthatók, ahogyan nincs különösebb jelentősége a 300 fölötti, tehát szinte minden kalendáriumban és szanktoráléban általános ünnepeknek sem. A középértékek azonban olyan értékes információforrásra utalnak, amelynek rendkívüli hasznossága csak hosszú távon, konkrét ünnepek és források kutatásában fog igazán megmutatkozni.

⁸ Egy 1100 körüli krakkói benedikcionále (Krakkó, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, Ms. 23, 252–253.) név szerint is megkülönbözteti a négy, illetve az öt megkoronázott szentet: Severus, Severianus, Carpophorus, Victorinus, illetve Claudius, Nicostratus, Symphorianus, Castorus, Simplicius.